

Wybrane problemy historii medycyny. W kręgu epistemologii i praktyki

pod redakcją

Anity Magowskiej, Katarzyny Pękackiej–Falkowskiej i Michała Oweckiego

Wydawnictwo Kontekst
Poznań 2020

Michał M. Skoczylas

Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie

ORCID 0000-0003-3462-7840

e-mail: emes@e-post.pl

Historia medycyny a potencjał turystyczny Nadpilicza Środkowego*

*To jest gruntowna i pierwsza nauka,
Między mądrością najprzedniejsza sztuka*
Kasper Twardowski, 1628

Streszczenie. Okolice środkowego biegu Pilicy, od Przedborza do zapory czołowej Zalewu Sulejowskiego w Smardzewicach, była miejscem życia, edukacji i pracy osób, które wpłynęły na medycynę w skali lokalnej, krajowej oraz światowej. Byli to m.in.: Karol Benni (1843–1916), Jan Rode (1849–1915), Władysław Biegański (1857–1917), Edmund Faustyn Biernacki (1866–1911), Wiktor Biernacki (1869–1918), Leon Konrad Gliński (1870–1918), Michał Rejment (1871–1918), Michał Biernacki (1878–1957), Wiesław Józef Świerczyński (1882–1919), Kazimierz Cudziński (1887–1921) i Zofia Żarnoch (1900–1919) – odkrywcy, pionierzy nowoczesnej medycyny (w tym diagnostyki laboratoryjnej i radiologii) oraz osoby bezpośrednio niosące pomoc chorym, np. w ramach walki z epidemią duru plamistego. Celem tego opracowania jest rozwinięcie idei zaprezentowania historii medycyny oraz upamiętnienia medyków w taki sposób, aby informacje o nich mogły ułatwić społeczności lokalnej poszerzenie oferty turystyki kulturowej Piotrkowa Trybunalskiego i okolic. Niniejsza praca stanowi kontynuację dyskusji rozpoczętej na konferencji „Potencjał turystyczny środkowego Nadpilicza” w Skotnikach (13 lipca 2018 roku) dla dalszych badań i działań w tym zakresie.

Wprowadzenie

Południowo-wschodnia część województwa łódzkiego charakteryzuje się wyróżniającymi się walorami przyrodniczymi oraz udokumentowaną wielowiekową historią. Na tym terenie, w rozumieniu klasycznych definicji Rogalewskiego (1972), prowadzona jest zarówno turystyka wypoczynkowa, jak i turystyka krajoznawcza¹. Elementy turystyki

---

* Niniejsza praca stanowi kontynuację dyskusji rozpoczętej na konferencji „Potencjał turystyczny środkowego Nadpilicza” w Skotnikach, 13 lipca 2018 roku, i rozwijanej na XXV Zjeździe Polskiego Towarzystwa Historii Nauk Medycznych w Poznaniu, 10–11 października 2019 roku.

¹ Rogalewski, 1972, cyt. za: Wyrzykowski, 2005, s. 63.

poznawczej lub inaczej rzecz ujmując, turystyki kulturowej, w wydatny sposób wzbogacają walory Nadpilicza Środkowego będącego uznanym terenem rekreacyjnym², a osobom skupionym głównie na aspektach kulturowych podróżowania, atrakcje przyrodnicze mogą pomóc w odnowieniu sił psychofizycznych. Zależność tę wykazała Toczek–Werner (2005), udowadniając, że zakresy znaczeniowe terminów turystyka i rekreacja są częściowo wspólne³.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie tematyki medyczno–historycznej, która może być włączona do lokalnej oferty turystycznej przez władze samorządowe i stowarzyszenia.

Metoda badania opiera się na subiektywnym lecz możliwie szerokim wyborze zagadnień dokonanych przez autora w celu opisanego lokalnych dziejów medycyny na tle obecnej oferty turystycznej Nadpilicza Środkowego tak by osoby zainteresowane przedmiotową problematyką mogły korzystać z niniejszego opracowania jako usystematyzowanego źródła informacji przydatnych w realizacji celów tego badania. Z powodów formalnych w planie pracy ujęto także ogólną charakterystykę środkowego biegu Pilicy i bliskiej jej rzece części dorzecza z terenami nad Czarną Maleniecką i Luciążą.

Uwarunkowania przyrodniczo–historyczne Nadpilicza Środkowego

Źródłostów nazwy Nadpilicze wskazuje analogie do innych nazw własnych powstałych w wyniku połączenia przyimków prostych „nad”, „po”, „przy” lub „za” z nazwami rzek. Onimami takimi nazwano wrocławskie osiedle Nadodrże, wieś Lgota–Nadwarcie koło Koziegłów, rejon warszawskiego Wawra nazwany Nadwiślem, a także osiedle Przywiśle w Tarnobrzegu, Powiśle Lubelskie (region etnograficzny zachodniej Lubelszczyzny), osiedle Powiśle w Warszawie, Powiśle Dolne (rozdzielające Pomorze Wschodnie od Warmii), historycznie małopolskie Ponidzie, Zasanie w Przemyślu i Zawarcie w Gorzowie Wielkopolskim, podobnie jak Połabie, Zaolzie, Zawkrze, Nadnarwie, Nadbuże, Naddnieprze i Naddniestrze. Odnosząc się zwięźle do językoznawstwa nie trudno odgadnąć, że nazwa Nadpilicze oznacza ziemię położoną nad rzeką Pilicą i mogłaby mieć formy „ziemia nad Pilicą” lub „ziemia nadpilicka”, podobnie jak wziętej za przykład nazwie szczecińskiej ulicy „Nad Odrą” można by nadać formę przymiotnikową „Nadodrzańska” lub rzeczownikową „Nadodrże”. W literaturze historycznej pojawiło się określenie „Zapilicze”, dotyczące czasów panowania Kazimierza III Wielkiego, kiedy ważyły się losy przynależności Śląska i Mazowsza. W dokumencie z 14 lutego 1355 roku nazwano tak wydzielony z Małopolski teren między rzekami Pilicą a Radomierzą (to dawna nazwa Radomki), który został przekazany przez króla Kazimierza Wielkiego dla księcia mazowieckiego Siemowita III⁴.

---

² Mamrot i in., 2017.

³ Toczek–Werner, 2005, s. 9–13.

⁴ Grodecki i in., 1995, s. 72–75.

Powyższe rozważania są uzasadnione małą popularnością nazwy Nadpilicze w literaturze naukowej. Warto jednak podjąć próbę zastosowania jej jako terminu przydatnego w topografii, gdyż pojawia się w wypowiedziach mieszkańców tej okolicy a przykładem jest jej użycie w nazwie konferencji „Potencjał turystyczny środkowego Nadpilicza”, która odbyła się 13 lipca 2018 roku w Skotnikach (obecnie powiat piotrkowski)⁵. Na tej konferencji dyskutowano nad miejscem treści z historii medycyny w ofercie turystycznej ziem nad środkową częścią biegu Pilicy, do czego odnosi się niniejsze opracowanie. Skotniki znajdują się przy prawym brzegu Pilicy. W przeszłości nazwa Skotniki była opatrzona przymiotnikiem Koneckie, od nazwy miasta powiatowego Końskie. Nazwa ta pozostała w niektórych dokumentach i jest sporadycznie powielana, zwłaszcza (co uzasadnione) w tekstach o tematyce historycznej, np. w biogramie księdza doktora Władysława Chrzanowskiego (1886–1933), urodzonego w niedalekim Kietlinie, a pochowanego na cmentarzu parafialnym w Skotnikach. Ksiądz dr Władysław Chrzanowski był proboszczem parafii w Fałkowie, Górze Puławskiej, Skotnikach i Janowcu nad Wisłą, posłem na Sejm Konstytucyjny II Rzeczypospolitej, profesorem Seminarium Duchownego w Sandomierzu, pracownikiem konsulatu polskiego w Nowym Jorku oraz współorganizatorem oddziałów Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Ostrowcu Świętokrzyskim i Sandomierzu⁶.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto podział terenów nadpilickich na Nadpilicze Górne, tj. od źródła rzeki w Pilicy do Przedborza, gdzie rzeka mija zachodnie krańce Pasma Przedborsko-Małopolskiego i Wzgórz Łopuszańskich, Nadpilicze Środkowe od Przedborza do zapory czołowej Zalewu Sulejowskiego w Smardzewicach oraz Nadpilicze Dolne – od Smardzewic do ujścia Pilicy do Wisły koło wsi Przyłot. Za tak zdefiniowane Nadpilicze Środkowe można przyjąć dolinę Pilicy stanowiącą granicę następujących mezoregionów wyróżnianych w regionalizacji fizycznogeograficznej Polski według Jerzego Kondrackiego: Niecka Włoszczowska, Wzgórza Opoczyńskie, Wzgórza Radomszczańskie i Równina Piotrkowska i Dolina Białobrzaska. Podział ten uwzględnia dwoistość zróżnicowania biegu rzeki zarówno pod względem fizyczno-geograficznym, jak i charakterystyki środowiska kulturowego, jednak jeśli wziąć pod uwagę jedynie pozakulturowe uwarunkowania przyrodnicze, wtedy za bieg górny można przyjąć tylko krótki odcinek od źródła rzeki do miejsca przyjęcia wód Udorki koło wsi Woła Libertowska. To tam Pilica opuszcza Wyżynę Częstochowską będącą częścią Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (ta z kolei częścią Wyżyny Śląsko-Krakowskiej) a wpływa na teren mezoregionu o nazwie Próg Lelowski, który jest częścią makroregionu Wyżyna Przedborska w podprovincji Wyżyna Małopolska. Inny wariant podziału biegu rzeki może być oparty o wyróżnienie jedynie dwóch odcinków – górnego, tj. od źródła do Smardzewic, gdzie rzeka wypływa z pasa Wyżyn Polskich do Niziny Środkowoeuropejskiej (tam jej

---

⁵ Szafiński, 2018, (netografia).

⁶ Władysław Chrzanowski, (netografia); Skotniki nad Pilicą, (netografia).

wody ukształtowały Dolinę Białobrzeską leżącą w obrębie Wzniesień Południowomazowieckich) i dalej przez Równinę Kozienicką dociera do Doliny Środkowej Wisły (mapa sumująca mapę hydrograficzną oraz mapy mezoregionów i podziału administracyjnego jest dostępna w zasobach Wikipedii)⁷. Wobec faktu uzasadnionego użycia terminu Nadpilicze Środkowe w praktyce krajoznawczej, pozostaje kwestia właściwego zastosowania go zgodnego z formalnymi ustaleniami w zakresie potamologii. Za przyjęciem tej nazwy w terminologii nauk o Ziemi przemawia też tytuł mapy Piotra Banaszkiwicza pt. „Dolina Środkowej Pilicy: mapa turystyczna” wydanej przez Wydawnictwo Kartograficzne „Compass” w 2010 roku. Podsumowując, niezależnie od nazewnictwa ww. krain i podziału części biegu rzeki, wybrany odcinek Pilicy od Przedborza do Smardzewic znajduje się w całości na Wyżynie Przedborskiej, a opisywane okolice obejmują także południową część Równiny Piotrkowskiej i zachodnie krańce Doliny Białobrzeskiej.

W historii dorzecza Pilicy wielokrotnie rysował się graniczny charakter rzeki, która nie tylko rozdziela różnorodne krainy geograficzne, ale także poszczególne części Polski. I tak Pilica w środkowej części jej biegu stanowi granicę między historycznymi krainami – Małopolską, Wielkopolską i Mazowszem:

- północno–zachodni kraniec Małopolski (województwa sandomierskie i krakowskie w czasach I Rzeczypospolitej, województwo radomskie w Królestwie Kongresowym a kieleckie w II Rzeczypospolitej): prawobrzeżna część Przedborza z rynkiem, Taras, Faliszew, Skotniki, Szarbsko, Ostrów, Taraska, prawobrzeżna część Sulejowa z Podklasztorzem, Zarzęcin, Tresta i Smardzewice,
- wschodnia granica Wielkopolski (województwa łęczyckie i sieradzkie I Rzeczypospolitej, województwo kaliskie w Królestwie Kongresowym a łódzkie w II Rzeczypospolitej) stanowiona przez linię przechodzącą między lewobrzeżnymi częściami Przedborza i Sulejowa (przez Majkowice, Łęg Ręczyński, Stobnicę, Przewóz i Kurnędz) i dalej na północ przez Barkowice, Barkowice Mokre i Bronisławów do okolic Wolborza,
- południowo–zachodni kraniec Mazowsza (województwo rawskie I Rzeczypospolitej, mazowieckie w Królestwie Kongresowym a warszawskie w podziale administracyjnym II Rzeczypospolitej): centrum Tomaszowa Mazowieckiego i jego najbliższe otoczenie przy lewym brzegu Pilicy.

Celem uzupełnienia powyższego ogólnego opisu warto dodać, że po ustanowieniu podziału administracyjnego w 1907 roku Sulejów był częścią powiatu piotrkowskiego w guberni piotrkowskiej a Przedbórz – powiatu koneckiego guberni radomskiej. Miasta łączące poszczególne ww. części I Rzeczypospolitej (Szczekociny, Koniecpol, Przedbórz, Sulejów, Nowe Miasto nad Pilicą, Białobrzegi, Warka) mogły czerpać korzyści z handlu i transportu, lecz bieg ich rozwoju został znacznie zmieniony po II i III rozbiórce Polski. Chociaż tereny nadpilicze rozpięte między odległymi głównymi polskimi ośrodkami kultury (m.in. Krakowem, Wiślicą, Sandomierzem, Kielcami, Świętym Krzyżem, Wą-

---

⁷ Mezoregiony Kondrackiego, (netografia).

chockiem, Radomiem, Ilżą, Sieciechowem, Puławami, Czerskiem, Warszawą, Płockiem, Łowiczem, Łęczycą, Łodzią, Szadkiem, Sieradzem, Wieluniem i Częstochową) w większości okresów dziejów Polski pozostawały na uboczu głównych nurtów życia kulturalnego, to jednak w wielu miejscowościach położonych nad rzeką istniały zamki, klasztory, pałace i zakłady przemysłowe a niektóre z nich do czasów obecnych słyną z wydarzeń historycznych lub cyklicznych wydarzeń kulturalnych (Inowłódz, Sulejów, Przedbórz, Bąkowa Góra, Majkowice, Żarnowiec, Pilica, Koniecpol, Nowe Miasto nad Pilicą, Warka, Skotniki, Przybyszew, Łęgonice, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki, Spała, Ostrołęka; zob.: Ryc. 1). Na pobliskich terenach na wschód od Pilicy znajdują się ośrodki górnicze, hutnicze i metalurgiczne dawnego Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (m.in. Samsonów, Radoszyce, Maleniec, Ruda Maleniecka, Cieklińsko, Skórnice, Płaskowice, Starzechowice, Rudka, Kołonic, Młynek (nad Czarną Konecką), Petrykozy (nad Drzewiczką), Sielpia Wielka, Końskie, Stara Kuźnica, Nieświń, Drzewica, Niekłań Wielki, Stąporków). Nieodległe ośrodki przemysłu i rzemiosła położone na północ, zachód i południe od środkowej części biegu Pilicy to głównie Łódź, Tuszyn, Piotrków Trybunalski, Niechcice, Radomsko oraz Bełchatów, Rogowiec i Chabielice a także Żytno, Częstochowa, Koniecpol i Myszków. Osobną wzmianką należy podkreślić przekształcenie Tomaszowa Mazowieckiego z osady górniczo-hutniczej w prężny ośrodek przemysłu włókienniczego w wiekach XIX i XX, co wpływało na migrację ludności ze wsi do miasta. Tomaszów Mazowiecki to jedyny położony nad Pilicą ośrodek Łódzkiego Okręgu Przemysłowego pierwotnie wchodzącego w skład Kalisko-Mazowieckiego Okręgu Przemysłowego. Handel skupiał się głównie w Sulejowie i Przedborzu, a wśród bardziej oddalonych miejscowości były Opoczno, Drzewica, Biała Rawska, Łódź, Wolbórz, Piotrków Trybunalski, Pławno, Olsztyn (koło Częstochowy), Żarki, Lelów, Koniecpol, Secemin, Kurzelów, Oleszno, Łopuszno i Kielce. Ogólnie rzecz biorąc, w rejonie Nadpilicza Środkowego głównym źródłem informacji o epoce średniowiecza są zamki (Inowłódz, Przedbórz, Opoczno, Wolbórz, Bąkowa Góra, Surdęga/Majkowice, Piotrków, Zameczek), rezydencja rycerska typu motte w Majkowicach, miasta (Przedbórz, Sulejów, Piotrków, Inowłódz, Żarnów, Fałków, Przerąb, Gorzkowice, Wolbórz, Ujazd) i kościoły (Inowłódz, Żarnów, Przedbórz, Piotrków Trybunalski, Ręczno, Bogdanów) oraz klasztory (Podklasztorze w Sulejowie, Witów koło Sulejowa i Smardzewice koło Tomaszowa Mazowieckiego). Z początków czasów nowożytnych pochodzą natomiast zamki i dwory obronne z parkami (Majkowice, Skotniki i Fałków) i kolejne kościoły (Stobiecko Miejskie – obecnie część Radomska, Gidle, Wielgomłyny, Skotniki, Chełmo, Dmenin, Kodrąb, Mierzyn, Wolbórz, Studzianna/Poświętne, Piotrków Trybunalski, Moszczenica, Paradyż, Ujazd oraz do 2008 roku Sołek), natomiast przed chrztu Polski – cmentarzysko kultury łużyckiej koło wsi Tresta oraz pozostałości (lub miejsca pamięci) po osadach i założeniach grodowych (Barkowice Mokre, Czerniewice, Rozprza, góra Chełmo, Żarnów, Moszczenica, Chabielice). Wymienione wyżej nazwy miejsc służą jedynie ogólnej charakterystyce geograficznej i historycznej okolicy przydatnej w podejmowaniu dalszych badań; szczegółowy opis uwzględniający źródła przekracza ramy niniejszego opracowania.

Rycina 1. Ziemie nadpilnickie z Przedborzem, Radoszycami, Żarnowem, Opoczmem, Inowłodzem, Wolborzem, Piotrkowem, Sulejowem i Radomskiem na pograniczu Małopolski, Wielkopolski i Mazowsza widoczne wraz z głównymi ośrodkami tych regionów (Sandomierzem, Krakowem, Poznaniem, Sieradzem, Łęczycą, Rawą i Warszawą) na XVIII-wiecznej mapie „Regni Poloniae Magnique Ducat, Lithuaniae Nova et exacta Tabula ad mentem Starovolcii descripta a Iohanne Bapt. Homanno. Sac. Caes. Mai. Geographo Norimbergae”. Część wystawy pt. „Kresy – twórca «kodeksu miłości ojczyzny»” upamiętniającej Wincentego Ferreriusza Jakuba Pola – za zgodą Książnicy Pomorskiej im. Stanisława Staszica w Szczecinie (fot. M. M. Skoczylas, 2019)

Jak podaje „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” w I Rzeczypospolitej (do wieku XVI) w aktywności ludności zamieszkującej tereny nad Pilicą dominowały rybołówstwo, młynarstwo oraz przemysł leśny z pszczelarstwem i hodowlą bydła, która przetrwała w nazwie wsi Skotniki⁸. Nadrzeczne lasy i polany w okolicy Przedborza i Białostrzegów, na wysokości nieodległego Wolborza oraz w bliskim sąsiedztwie nadpilicznych wsi Maluszyn, Skotniki i Ręczno (dawniej Rączno) na początku XVI wieku były terenami aktywności pszczelarzy. Nawet plebani maluszyński, ręczyński i skotnicki posiadali pasieki. W Przedborzu znajdowała się wytwórnia miodu pitnego.

⁸ Sulimierski i in., 1880–1902, t. VIII, s. 135–137; Szober, 1921, s. 194–213; Wyrozumski, 1987, s. 83.

W dokumencie potwierdzającym posiadłości kościoła gnieźnieńskiego z 1136 roku Wolbórz, Rozprza i Żarnów były wymienione wśród dziewięciu polskich grodów dających dziesięciny ze zboża, miodu, futer, targów, ceł i karczem⁹. Warzywnictwo było natomiast domeną Nadpilicza Dolnego między Przybyszewem a Warką – co najmniej od wieku XVII tamtejsza ludność zajmowała się uprawą roli i sprzedażą płodów rolnych w Warszawie, Radomiu i innych miastach okolicy¹⁰. Do czasu oddania do użytku kolei warszawsko-wiedeńskiej w 1848 roku Pilica na niemal całej swej długości stanowiła ważny szlak transportu kopalni, a później głównie drewna i zbóż¹¹. W średniowieczu przez pobliskie miasta przebiegały główne szlaki lądowe łączące poszczególne części Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pobudzały one rozwój Opoczna, Sulejowa, Przedborza i Piotrkowa Trybunalskiego, którego jednak główną funkcją było przygotowanie miejsca sejmowego oraz mieszkanie trybunału koronnego dla zachodniej i północnej części Korony¹². W latach 40. XIV wieku w Piotrkowie spisano statuty piotrkowskie – dokumenty te należą do najstarszych pisanych źródeł historycznych o charakterze prawnym w Polsce. W roku 1468 odbył się tu pierwszy sejm walny Królestwa Polskiego, a w 1493 – pierwszy sejm z wydzielonymi izbami – izbą poselską i senatem – co uznaje się za początek parlamentaryzmu polskiego. Jako miejsce trybunałów koronnych dla władzy sądowniczej Piotrków był jednym z miast najwyższej rangi, obok Lublina, Wilna, Łucka, Mińska, Nowogródka i Grodna, a po Sejmie Konwokacyjnym także Bydgoszczy, Poznania i Lwowa oraz po Sejmie Replinowskim – Kalisza¹³. W średniowieczu wśród okolicznych miast handlowych wyróżniało się Opoczno, które obok statusu miasta królewskiego miało charakter targowy. Miasto to stanowiło etap drogi kupców na szlakach handlowych prowadzących na północ lub zachód do Torunia, Poznania i Wrocławia oraz na wschód lub południe do Radomia, Lublina, Włodzimierza Wołyńskiego i Lwowa¹⁴. Co się tyczy Sulejowa i Przedborza, ich znaczenie nie było związane jedynie ze spływem pilickim lecz także z możliwością przeprawy przez rzekę. Jak ważna dla Przedborza była Pilica dowodzi fakt, że tamtejszy rynek znajduje się nie w środku miasta lokacyjnego lecz tuż przy brzegu rzeki¹⁵. Przedbórz oraz okoliczne zamki (Bąkowa Góra, Surdęga/Majkowice) i wioski – wieś kościelna Ręczno oraz osada klasztorna Witów – zapisały się w historii i lokalnych legendach jako etapy licznych podróży uczestników sejmu przybywających do Piotrkowa z Krakowa oraz niektórych postaci historycznych. Byli to na przykład biskup krakowski święty Stanisław ze Szczepanowa zmierzający w stronę Łowicza, król Kazimierz III Wielki (na łowy) i król

⁹ Sulimierski i in., 1880–1902, t. VIII, s. 135–137, t. IX, s. 133, 635, t. XIII, s. 822.

¹⁰ Bolek, 2010, s. 17–18, 215–217.

¹¹ Sulimierski i in., 1880–1902, s. 135–137.

¹² Wyrozumski, 1987, s. 186.

¹³ Bardach, 1993, s. 11–18, 23–27; Kromer, 1984 (pierw. wyd. 1577), s. 161; Szujski, 2005 (pierw. wyd. 1880), s. 149, 222, 250.

¹⁴ Jabłońska, 2006, t. 7, s. 31–50; Wyrozumski, 1987, s. 186.

¹⁵ Sulimierski i in., 1880–1902, t. VIII, s. 136; W krainie kugła – Turystyczna encyklopedia regionu, (netografia).

Władysław Jagiełło. W 1423 roku do Przedborza zmierzała łódzka delegacja, by uzyskać od króla prawa miejskie dla wsi Łodzia (dzisiejszego miasta Łódź). Podróżowali tędy także król Kazimierz Jagiellończyk (w celu odpoczynku i popasu dla koni) oraz szwedzki król-lewicz (później król szwedzki) Zygmunt III Waza (syn Jana III Wazy i królowny polskiej Katarzyny Jagiellonki), który po przybyciu drogą morską ze Szwecji i podpisaniu umowy *pacta conventa* w roku 1587 w Oliwie, przez Piotrków i Przedbórz zdążył do Krakowa na swą koronację, którą zakończył starania pretendenta do tronu polskiego arcyksięcia Maksymiliana III Habsburga, późniejszego wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego¹⁶. Relacjonując wspomnienia mieszkańców Nadpilicza można dodać, że przeprawa przez rzekę, suchą stopą przez niewielkie mosty lub łódkami, była także możliwa w pobliżu leżących naprzeciw siebie wsi Faliszew – Majkowice, Skotniki – Łęg Ręczynski oraz Zygmunów – Stobnica i była związana z potrzebą odwiedzin bliskich albo wynikała z chęci skracania drogi do najbliższych stacji kolejowych, co dotyczyło w szczególności drogi, jaką mieszkańcy okolic położonych w połowie odległości Przedbórz – Sulejów, głównie Skotnik, pokonywali, by przez Ręczno i Łęki Szlacheckie dotrzeć do Gorzkowic¹⁷. Można podejrzewać, że w latach 1528–1604, kiedy kościół w Skotnikach miał status świątyni filialnej parafii w Ręcznie, przez rzekę przeprawiali się proboszczowie tej parafii, utworzonej znacznie wcześniej, w 1399 roku¹⁸. Kolejny dowód na przeprawy przez Pilicę między Sulejowem a Przedborzem to obecna atrakcja turystyczna jaką jest „Małpi mostek” zwany też „Bobrowym mostem” we wsi Trzy Morgi koło Stobnicy. Warto zauważyć, że możliwi źródłosłów nazwy wsi Przewóz daje podstawę do przypuszczeń, że w miejscowości tej również zajmowano się przewożeniem osób lub towarów przez rzekę. Przewóz znajduje się tuż przy zachodnim brzegu Pilicy, niedaleko wsi Trzy Morgi, między Stobnicą a Władysławowem. Uzasadnieniem może być fakt, że zarówno starożytna nadwarciańska osada Przywóz na szlaku bursztynowym koło Wielunia jak i większość opisanych w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” miejscowości posiadających nazwę Przewóz jest usytuowana nad znacznej wielkości ciekami lub jeziorami. Znajdują się one na Pomorzu, Łużycach, Śląsku, w Wielkopolsce i Małopolsce oraz w obrębie Mazowsza, Białorusi i Litwy, i niektóre z nich mają udokumentowane środki przeprawy przez wodę, np. Przewóz nad jeziorem Raduńskim Dolnym koło Kartuz. Najbardziej wyraziste dzieje posiada piastowskie miasto Przewóz nad prawym brzegiem Nysy Łużyckiej, obecnie wieś, lecz dawniej główny ośrodek tzw. „kraju przewoskiego”, którego nazwa pochodzi prawdopodobnie od czasownika przewozić¹⁹. Nie wszystkie miejscowo-

---

¹⁶ Natury dzieła wybrane – okolice Przedborza i Przedborskiego Parku Krajobrazowego, (netografia); Śladem nadpilicznych legend – Turystyczna encyklopedia regionu, (netografia); Sulimierski i in., 1880–1902, t. IX, s. 635; Szujski, op. cit., s. 228;

¹⁷ Nieopublikowany wywiad swobodny ukierunkowany z Marianną Komar przeprowadzony przez autora w roku 2017.

¹⁸ Sulimierski i in., 1880–1902, t. IX, s. 635, t. X, s. 710.

¹⁹ Kraina Wielkiego Łuku Warty cz. 2 – Turystyczna encyklopedia regionu, (netografia); Sulimierski i in., 1880–1902, t. IX, s. 186–188.

ści o tej nazwie mają obecnie te same warunki przyrodnicze, jakie panowały tam przed wiekami, gdyż rzeki nieuregulowane, zwłaszcza te intensywnie meandrujące, zmieniają ukształtowanie swych dolin. Powyższe rozważania przypominają o tym, że w gospodarce prowadzonej przez wieki przez ludność mieszkującą w miejscowościach w bezpośredniej bliskości Pilicy, obok wielu gałęzi rolnictwa, rybołówstwa, przemysłu spożywczego i przemysłu drzewnego, znaczną rolę odgrywał transport i handel. Okoliczne wsie przez wieki pozostawały w posiadaniu różnych właścicieli ziemskich²⁰. Ponadto Skotniki stanowiły zabezpieczenie powołanej w 1646 roku fundacji Jana Lipnickiego wspierającej polską gospodarkę, po dotkliwym spadku cen polskiego zboża w Europie Zachodniej w XVII wieku. Kiedy handel spławianym w dorzeczu Wisły zbożem stał się nieopłacalny, szlachta zubożała i zwiększyło się obciążenie polskich chłopów pracą. Była to przyczyna utworzenia fundacji²¹.

Do czasu odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 roku głównymi ośrodkami szkolnictwa w najbliższej okolicy były Piotrków Trybunalski (z kilkunastoma szkołami) i Rawa Mazowiecka (z kilkoma szkołami), lecz w niektórych miejscowościach nadpilicznych istniały szkoły początkowe, np. w Przedborzu, Majkowicach, Ręcznie, Skotnikach, Łęcznie i Sulejowie a w Tomaszowie Mazowieckim – rosyjska a następnie polska szkoła państwowa (tzw. Szkoła Aleksandryjska, Aleksandrówka), dwie pensje żeńskie, cztery szkoły elementarne (jedna katolicka, jedna żydowska i dwie ewangelickie) oraz cheder. Poza tym, „szkółka wiejska murowana pod dachówką i o piętrze” znajdowała się w pobliskim Krzętowie, podobnie szkoła elementarna w Wolborzu, a około roku 1860 w murach sulejowskiego klasztoru, po jego kasacie, miejsce znalazła ochronka prowadzona przez siostrę miłosierdzia Klarę Zienkiewiczównę. Warto dodać, że most na Pilicy w Przedborzu, zanim został zakupiony przez Piotra Małachowskiego (wojewodę krakowskiego, starostę przedborskiego i oświęcimskiego, marszałka Trybunału Głównego Koronnego w Piotrkowie), był własnością Akademii Krakowskiej²². Inne ośrodki nauki i szkolnictwa, w szczególności akademickiego, z którymi związane były osoby pochodzące z okolicy lub tu pracujące, to przede wszystkim Kraków i Warszawa, a z pozostałych m.in. Dorpat, Moskwa, Wiedeń, Heidelberg, Monachium, Jena i Paryż, gdzie kształcili się lokalni medycy (liczne źródła na ten temat pozwalają na szczegółową charakterystykę przekraczającą ramy tego opracowania). W wieku XX na polu kształcenia podyplomowego lekarzy stopniowo aktywizowało się łódzkie środowisko lekarzy; w 1911 roku z inicjatywy Towarzystwa Lekarskiego Łódzkiego odbył się I Zjazd Lekarzy Prowincjonalnych Królestwa Polskiego²³.

Możliwość istotnego w wielu dziedzinach życia transportu ludzi oraz towarów znacznie wzrosła po oddaniu do użytku odcinka kolei warszawsko-wiedeńskiej ze Skierniewic

---

²⁰ Historia, (netografia).

²¹ Królikowski, 2019, s. 25–26.

²² Kędziński, 2014; Sulimierski i in., 1880–1902, t. V, s. 649, t. VIII, s. 188, 201–202, t. IX, s. 133–135, 550, t. X, s. 710, t. XI, s. 568, t. XIII, s. 822.

²³ Kordek, 1997, t. 62, z. 3, s. 219–230.

do Częstochowy. Głównymi stacjami dla mieszkańców Nadpilicza Środkowego stały się stacje Radomsko, Gorzkowice, Rozprza, Piotrków Trybunalski i Moszczenica. Po stronie wschodniej transport kolejowy rozwijał się stopniowo i odbywał się początkowo na odnodze kolei iwangorodzko-dąbrowskiej ze Skarżyska-Kamiennej przez Końskie, Opoczno i Tomaszów Mazowiecki do Kuluszek.

Uwarunkowania medyczno-histeryczne Nadpilicza Środkowego

W tym miejscu pracy należy przywoływać niektóre fakty z ogólnej historii medycyny oraz z dziejów lokalnych, by szerzej pokazać ofertę krajoznawczą Nadpilicza. Pamięć o nich może nadal być istotna. Dodać do tego zbioru należy również tajemnicze pamiątki, jak czaszka ze śladami gojenia po udanej trepanacji w opactwie cystersów w Podklasztorzu, dzielnicy Sulejowa²⁴. Interesujące są też nie w pełni potwierdzone naukowo historie przekazywane w tradycji ustnej, jak ta w Ręcznie. Bronisław Chlebowski w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” napisał, iż „tradycja miejscowa głosi, że św. Stanisław, którego obraz starodawny w kościele tutejszym ma sławę cudownego, odpoczywał tu, zaskoczony chorobą, w podróży do Łowicza”²⁵. Podobny charakter ma wspomnienie ucieczki Jędrzeja Kitowicza z dworu Adama Małachowskiego, by uniknąć spożycia nadmiaru alkoholu. Z grona najbardziej poważnych natomiast podać trzeba wypadek króla Kazimierza Wielkiego w Żeleźnicy opisany przez kronikarza Jana z Czarnkowa²⁶.

Dla szerokiego grona turystów interesujące może być, że w 1550 roku za zgodą króla Zygmunta Augusta Opoczno zostało wyposażone w sieć wodociągów, a w 1578 roku król Stefan Batory wydał przywileje handlowe i zezwolił na wybudowanie w Piotrkowie publicznej łaźni. Dochody z niej mogły wpływać do kasy miasta, podupadającego po przeniesieniu sejmów do Warszawy. Wartościową byłaby prezentacja, jak potop szwedzki i kolejno zaraza oraz wielki głód, a następnie zaraza morowa w 1705 roku, wpłynęły na życie mieszkańców Piotrkowa²⁷. Wprowadzenia merytorycznego wymagałoby przedstawienie, znajdujących się zwykle w miejscach odosobnionych, kapliczek i krzyży na dawnych cmentarzach cholerycznych, np. w Bąkowej Górze. O kilku zarazach w historii Radomska przypomina tamtejsza kapliczka św. Rozalii, znajdująca się przy ulicy imienia tej świętej uznawanej za patronkę chroniącą od zarazy. W Żarnowie, gdzie pochodząca z 1864 roku kapliczka pod tym samym wezwaniem miała zbyt słabą konstrukcję, by mogła zostać przeniesiona na inne miejsce w czasie przebudowy drogi w 2009 roku, została

²⁴ Poradowska, 2003.

²⁵ Sulimierski i in., t. IX, s. 635.

²⁶ Jan z Czarnkowa, 1376–1384 (oprac. Żerbiłło-Łabuński J., 1905), s. 11–15; *Natury dzieła wybrane – okolice Przedborza i Przedborskiego Parku Krajozrazowego*, (netografia); *Śladem nadpilicznych legend – Turystyczna encyklopedia regionu*, (netografia).

²⁷ Sulimierski i in., 1880–1902, t. VIII, s. 191–192.

Rycina 2. Kapliczka świętego Walentego w Stobnicy. Obok tablica informacyjna z tekstem: „Kapliczka świętego Walentego. Kapliczka ta istniała do lat 50. XX wieku. Powstała w II połowie XIX wieku – według legendy na miejscu kapliczki miał stanąć drewniany kościółek... Fundatorem kapliczki był gospodarz z pobliskiego gospodarstwa o imieniu Walenty. Kapliczka została dokładnie zrekonstruowana na podstawie istniejących materiałów fotograficznych. Święty Walenty jest m.in. patronem zakochanych, epileptyków, chorych na dżumę i podagrę... Urząd Gminy w Ręcznie” (fot. M. M. Skoczylas, 2016)

Rycina 3. Portret Edmunda Biernackiego (źródło: Wikimedia Commons)

odbudowana w nowym miejscu nieopodal pierwotnego²⁸. Obecnie badacze mogą dysponować szczegółową wiedzą tylko o niektórych kapliczkach lub miejscach pochówku osób, jednak wciąż stanowią one punkty odniesienia do szerokiego rozumienia różnych problemów dzięki motywom ogólnokulturowym, np. krzyż to chrześcijański symbol śmierci i życia wiecznego (np. krzyż z datą 1331 w miejscu nazywanym Boża Męka koło „castrum Surdega” w Majkowicach, gdzie pochowano Floriana Szarego, rycerza który w obronie króla Władysława Łokietka w bitwie pod Płowcami został przeбитý trzema krzyżackimi kopiami), święty Jan Chrzciciel jest orędownikiem dla epileptyków oraz chcących uchronić się przed gradobiciem lub powodzią (kapliczka przy prawym brzegu Pilicy na ulicy Browarnej w Przedborzu), a święty Walenty – patronem zakochanych, a także epileptyków, chorych na dżumę i podagrę (kapliczka przy drodze wojewódzkiej nr 742 w Stobnicy; zob.: Ryc. 2). Dzięki informacjom przekazanym Białkowskiemu i Wypychowi (2006)

---

²⁸ Białkowski, Wypych, 2006; Jabłońska, 2006, t. 7, s. 31–50; Kapliczka świętej Rozalii w Żarnowie, (netografia); Wypych, 2009, s. 171–185.

przez najstarsze osoby znające historię Bąkowej Góry wiadomo dziś, że w okolicy tej wsi „zawsze stała drewniana jednolita kapliczka”. W 2005 roku został tam odkryty stary zapomniany cmentarz choleryczny, prawdopodobnie z II połowy XIX wieku. W 2006 roku ustawiono tam kapliczkę słupową z figurą świętej Rozalii²⁹. Uważnych zainteresują kapliczki w Bęczkowicach i okolicach tej miejscowości, na jednej z nich widnieje napis: „Od powietrza, / głodu, ognia i wojny / zachowaj nas Panie. / 1914–1917”.

Ekspozyty związane z medycyną ludową i tradycjami znachorskimi prezentuje Muzeum Ludowe Ziemi Przedborskiej w Przedborzu, które posiada wydzieloną część nazwaną Znachorówka³⁰.

Przez dwieście ostatnich lat z rejonem Nadpilicza Środkowego związanych było wiele wybitnych i pracujących bohatersko osób, a wśród nich lekarze, farmaceuci, fclerzy, sanitariuszki, przyrodnicy i filozofowie nauki. Ich osiągnięcia i trud są częścią dziejów pogranicza historycznej Małopolski, Mazowsza i Wielkopolski, znajdującego się obecnie w południowo-wschodniej części województwa łódzkiego. Do najśłynniejszych w polskiej nauce należy odkrycie zależności między szybkością opadania krwinek w osoczu a ogólnym stanem organizmu, dokonane przez lekarza i filozofa medycyny profesora Edmunda Faustyna Biernackiego urodzonego w Opocznie w 1866 roku (Ryc. 3)³¹. Od ponad stu lat wiedza o zjawisku opadania krwinek w osoczu służy lekarzom jako badanie dodatkowe w procesie ustalania diagnozy w wielu krajach świata (choć tylko w Polsce używany jest eponim odczyn Biernackiego, inaczej opad Biernackiego – OB), natomiast badania właściwości fal radiowych i możliwości zastosowania promieni rentgenowskich w medycynie prowadzone przez profesora Wiktora Biernackiego miały w Polsce charakter pionierski i przyczyniły się do rozwoju radiologii. Wiktor Biernacki, na podstawie własnych doświadczeń, w roku 1896 zaproponował użycie przesłon w aparacie rentgenowskim. Podobnie jak jego brat Edmund, urodził się w Opocznie w 1869 roku. Zmarł w wieku 49 lat w Moskwie, gdzie pracował jako nauczyciel. Edmund Biernacki zmarł we Lwowie o siedem lat wcześniej, tj. w 1911 roku, po trzech latach pracy jako profesor nadzwyczajny tamtejszego uniwersytetu³². Urodzony w Gorzkowicach Leon Konrad Gliński (1870–1918), profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, powiązał zaobserwowane przez siebie zmiany patologiczne w przysadce mózgowej ze stanem klinicznym chorych, co było pierwszym na świecie tego rodzaju odkryciem dotyczącym przysadki mózgowej; tak po raz pierwszy opisano chorobę nazwaną później chorobą Glińskiego–Simmondsa³³. Współtwórcami podstaw polskiej filozofii są profesor Stefan (Patrycy) Przeczytań-

---

²⁹ Dudek, 2020.

³⁰ Łódzkie jakiego nie znacie – odc. 6 – Przedborski Park Krajobrazowy, (netografia); Muzeum Ludowe, (netografia).

³¹ Biernacki, 1905, s. 132–133.

³² Dębiec, 2013; Polskie Lekarskie Towarzystwo Radiologiczne (b.d.), (netografia); Pożaryski, 1929, t. 4, s. 87–88; Urbanik, Leszczyński, 2019, s. 22–24.

³³ Herman, 1967, t. 5, nr 2, s. 149–157.

ski (1750–1817), pijar, matematyk, autor jednej z pierwszych polskich książek na temat logiki, zatytułowanej „Logika, czyli sztuka rozumowania”, i doktor Władysław Biegański (1857–1917), który po studiach medycznych w Warszawie oraz kilku latach spędzonych na praktykach i pracy w Czechach, Niemczech i Rosji większość swego życia poświęcił pracy w Częstochowie. Doktor Władysław Biegański wraz z prof. Edmundem Biernackim należał do współtwórców polskiej szkoły filozofii medycyny. Patrycy Przeczytański był rektorem kolegium pijarów w Piotrkowie a Władysław Biegański po przybyciu wraz z rodziną z Grabowa nad Prosną uczył się w piotrkowskim gimnazjum³⁴. W gimnazjum w Piotrkowie uczyli się także bracia Marceli Nencki (1847–1901, biolog) i Leon Nencki (1847–1904, lekarz, przyrodnik i propagator higieny społecznej)³⁵. W historii Tomaszowa Mazowieckiego zapisali się lekarze będący również działaczami społecznymi, w osobach: Karola Benniego (1843–1916), Jana Rodé’a (1849–1915, zob.: Ryc. 4), Seweryna Leopolda Sterlinga (1864–1932), Stanisława Narewskiego (1865–1932) i Michała Biernackiego (1878–1957)³⁶.

Na uwagę zasługuje również poświęcenie wielu nieznanych obecnie z nazwiska osób niosących pomoc chorym w trudnych sytuacjach, m.in. w latach 1884–1885, kiedy kolejno na terenie gmin Dobromierz (obecnie w gminie Kluczewsko), Przedbórz i ówczesnej gminy Skotniki (obecnie gmina Aleksandrów) panowała epidemia ospy naturalnej, tj. ospy prawdziwej³⁷. Najlepiej zaś udokumentowana jest aktywność medyków i farmaceutów udzielających pomocy chorym w czasie epidemii tyfusu plamistego w Przedborzu w latach 1916–1919. Byli wśród nich m.in. Jan Porębiński (1881–1919) – felczer miejski, Wiesław Józef Świerczyński (1882–1919) – lekarz miejski (Ryc. 5), Zofia Żarnoch (1900–1919) – sanitariuszka, Kazimierz Cudziński (1887–1921) – doktor medycyny, naczelny lekarz 43. Pułku Strzelców Kresowych, Feliks Prusinowski (1841–1916) – prowizor farmacji, Roman Kołakowski (1906–1968) – farmaceuta i Michał Rejment (1871–1918) – lekarz miejski. Wzruszającą pamiątką ich trudu i poświęcenia jest tablica ufundowana przez Helenę z d. Zamojską żonę Michała Rejmenta z epitafium:

Żegnaj mi mężu coś był stworzonym na lepszą dolę i na dłuższe lata. Niech Cię tam Stwórca ozdobi koroną i spojrzysz na mnie zbolalą z za świata. Ukochanemu mężowi w dowód niezagasłej pamięci nieutulona w żalu Żona.

Do dziś pozostała pamięć o niektórych medykach i aptekarzach, którzy w czasach zrywów łączyli zawody związane z medycyną ze służbą w wojsku, np. o Janie Prusinowskim (1807–1877) aptekarzu przedborskim, który był powstańcem listopadowym, o działacze

---

³⁴ Biegański, 2017; Internetowy Polski Słownik Biograficzny, (netografia); Skoczylas, 2019, t. 225, nr 1–2, s. 26–27.

³⁵ Mazurkiewicz–Zapałowicz, Skoczylas, 2013, s. 22–30; Szulcowie, 1989, s. 165–166; Wagner, 1993, t. 56, z. 1, s. 49–56.

³⁶ Dębiec, op. cit.; Olszewski, 2009, s. 71–75.

³⁷ Rutowicz, 2008, t. 2, s. 186.

Rycina 4. Pomnik Jana Rodego w parku jego imienia w Tomaszowie Mazowieckim. Na cokole napis: Dr med. / Jan Rode / 1849 / 1915 / dążył do / światła / tworzył / dobro / miłością / bliźniego / żył. / Obywatele / i koledzy / 6.7.1930 r (fot. M. M. Skoczylas, 2016).

Rycina 5. Tablica upamiętniająca doktora Wiesława Józefa Świerczyńskiego o treści „Ś. P. / Wiesław Józef / Świerczyński / lekarz miejski / zmarł na tyfus plamisty / 18 stycznia 1919 roku / przeżywszy lat 36. / Cześć Jego pamięci / przyjaciele” w krużgocie kościoła św. Aleksego w Przedborzu (fot. M. M. Skoczylas, 2015)

społecznej i chirurgu Hannie Hubickiej (1889–1941) z Piotrkowa Trybunalskiego, urodzonym w Kietlinie Janie Chrzanowskim (1892–1982) profesorze medycyny, wykładowcy Wojskowej Akademii Medycznej w Łodzi i uczestniku wojny polsko–bolszewickiej, oraz urodzonymi w Piotrkowie Trybunalskim: Karolu Stanisławie Szymańskim (1895–1940), psychiatrze i ochotniku Wojska Polskiego zamordowany w Katyniu, Dymitrze Aleksandrowie (1909–1993), generale brygady Wojska Polskiego, uczestniku kampanii wrześniowej, nauczycielu tajnego nauczania, profesorze zajmującym się kardiologią, współtwórcy Instytutu Kształcenia Podyplomowego Wojskowej Akademii Medycznej w Warszawie, Witoldzie Rudowskim (1918–2001), powstańcu warszawskim, chirurgu i transfuzjologu, profesorze Akademii Medycznej w Warszawie, oraz Marii Śpiewak (1925–2019), która była lekarką i żołnierzem Armii Krajowej³⁸.

³⁸ Dudek, 2020, Jan Chrzanowski; Przedborski Słownik Biograficzny, (netografia); Rutowicz, 2008, s. 187.

Długą historię ma również nadpilickie szpitalnictwo. Otwarcie pierwszego szpitala w Opocznie nastąpiło w 1405 roku staraniem fundatora – był nim wójt opoczyński Jan Hanko Kiełbasa. Instytucji nadano nazwę Szpital Świętego Ducha i świętego Leonarda. Prowadzeniem szpitala zajmowali się zakonnicy z Zakonu Ducha Świętego, który istniał w Opocznie do kasaty w roku 1864. Duchacy założyli także tzw. cmentarz choleryczny lecz w XIX wieku został on zamknięty z powodu napoleońskiego zakazu utrzymywania cmentarzy w miastach³⁹. W roku 1891 natomiast w Tomaszowie Mazowieckim otwarto szpital św. Antoniego na dwadzieścia cztery łóżka⁴⁰.

Starania o przeprowadzenie analizy dla Nadpilicza Środkowego w oderwaniu od otaczających regionów skutkują wieloma trudnościami natury metodycznej, dlatego cenne uzupełnienie może stanowić włączenie charakterystyki związków z nimi. Przykład stanowić może opisane przez Felchnera (2007) wzorowanie się założycieli przychodni stomatologicznej dla uczniów szkół w Piotrkowie Trybunalskim w 1937 roku na aktywności stomatologów radomskich⁴¹.

Oferta turystyczno–historyczna Nadpilicza Środkowego

Zabytki architektury i miejsca pamięci należą do najbardziej namacalnych śladów życia wcześniejszych pokoleń. Można wymienić wśród nich liczne zabytki, np. XII–wieczny zespół klasztorny opactwa cysterskiego w Sulejowie, gotycko–barokowy kościół św. Aleksego z 1278 roku w Przedborzu, późnogotycki modrzewiowy kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny z 1528 roku w Skotnikach, bazylikę św. Filipa Neri i św. Jana Chrzciciela w zespole wsi Studzianna–Poświętne (Sanktuarium Matki Bożej Świętorodzinnej) z przełomu wieków XVII i XVIII, z nietypowymi ozdobami ołtarzy bocznych w formie chińskich pejzaży z pagodami, zachowany częściowo zespół klasztorny norbertanów z XVIII wieku z XIX–wiecznym kościołem św. Małgorzaty i św. Augustyna w Witowie, XIX–wieczną Cerkiew Wszystkich Świętych w Piotrkowie Trybunalskim, piotrkowską stację kolei warszawsko–wiedeńskiej z 1846 roku i Rynek Trybunalski, gdzie w epoce nowożytnej stał ratusz – miejsce odbywania Trybunałów Głównych Koronnych. Do najważniejszych miejsc pamięci należą Międzybórz (miejsce bitwy między wojskami księcia mazowieckiego Konrada I oraz księcia śląskiego Henryka Brodatego w 1228 roku), Góra Szwedzka w Żarnowie (bitwa pod Żarnowem w czasie potopu szwedzkiego w 1655 roku), Ruszenice (potyczka pod bitwie pod Żarnowem), Diabła Góra koło Skotnik (walki w czasie powstania styczniowego w 1863 roku i w okresie II wojny światowej – tzw. bitwa pod Diablą Górą w październiku 1943 roku) i Majkowice (potyczka partyzantów z pododdziałem Armii Czerwonej 8 lipca 1945 roku). Do listy tej trzeba

---

³⁹ Jabłońska, 2006, t. 7, s. 31–50.

⁴⁰ Sulimierski i in., 1880–1902, t. XII, s. 373.

⁴¹ Felchner, 2007, t. 70, s. 86–91.

by dodać północno–zachodnią granicę zasięgu pacyfikacji „hubalowskich”, Szaniec „Hubala” w lesie pod Anielinem, gdzie poległ mjr Henryk Dobrzański, oraz siedzibę dowództwa wojsk operacyjnych III Rzeszy w Spale i schrony w Konewce i Jeleniu. Z wieloma z tych miejsc wiążą się liczne legendy, np. z rzeką Pilicą oraz lasami i około 400–letnim pomnikowym dębem szypułkowym na skraju doliny Pilicy w Skotnikach a także skotnickim lamusem. Warto by doczekały się one publikacji jako wyniku badań etnograficznych, a niektóre z nich może także w formie książek lub słuchowisk dla dzieci, wzorem ilustrowanych zbiorów legend o Rogalinie, Poznaniu, Pomorzu, Krakowie, Sandomierzu, Kielcach i Lublinie. Część z lokalnych opowieści trudno zweryfikować, jak na przykład tę o towarzyszącej ponoć schronom kolejowym w Konewce i Jeleniu nadpilickiej fabryce broni lub fabryce benzyny syntetycznej, jakie są znane z okresu hitlerowskiego w historii miasta Police na Pomorzu Szczecińskim (niem. Hydrierwerke Pölitz – Aktiengesellschaft będąca własnością Interessen–Gemeinschaft Farbenindustrie Aktiengesellschaft, w skrócie Hydrierwerke Pölitz AG, IG Farben), małopolskiego Oświęcimia (Monowitz Buna–Werke, IG Farben) i śląskich Sławęcic koło Blachowni, aktualnie na terenie Kędzierzyna–Koźła (Slawentzitz/Ehrenforst). Powojenna ocena dokumentacji faktograficznej nie dała dowodów na potwierdzenie tej hipotezy stawianej dla obiektów filii tomaszowskich zakładów Daimler–Benz w Konewce i Jeleniu^{42,43}.

Z Nadpiliczem Środkowym związanych było także wiele osób, które zapisały się w dziejach Polski oraz historii różnych dziedzin życia. Są wśród nich: Florian Szary (XIV wiek), Jan ze Starzechowic (ok. 1455–1504), Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572), Jan Lipski (1589–1641), Jan Małachowski (1623–1699), Adam Małachowski herbu Nałęcz (1706–1767), Jędrzej Kitowicz (1728–1804), Narcyza Żmichowska (1819–1876), Antoni Kraszewski (1823–1890), Henryk Sienkiewicz (1846–1916), Jan Chełmiński (1851–1925), Henryk Cichowski (1851–1920), Władysław Reymont (1867–1925), Zygmunt Słomiński (1879–1943), Kazimierz Kosiński (1886–1970), Aleksander Szychowski (1890–1970), Tadeusz Puszczyński (1895–1939), Stefan Rowecki (1895–1944), Adam Borkiewicz (1896–1958), Henryk Dobrzański (1897–1940), Zygmunt Adamski (1901–1979), Jisraël Krystal (1903–2017), Tadeusz Niwiński (1906–1967), Henryk Krzysztofik (1908–1942), Krzysztof Poklewski–Kozieł (1914–2006), Seweryna Szmaglewska (1916–1992), Aleksander Arkuszyński (1918–2016), Jerzy Fuchs (1920–1942) oraz Bogusław Wołoszański (ur. 1950).

Postulowane fakty z historii medycyny można postawić obok tych z historii powszechnej oprócz wyżej wzmiankowanych, na przykład ten o zjeździe dostojników duchownych i świeckich w Sulejowie w 1318 roku, na którym uchwalono petycję koronacyjną popierającą Władysława I Łokietka (została ona przekazana papieżowi w Awinionie)⁴⁴. Podkreślić warto również upamiętnienie królowej Jadwigi Andegaweńskiej w nazwach ulic

---

⁴² Gawęł, 1993, s. 18–29.

⁴³ Bunkier – schron kolejowy Jeleń, (netografia).

⁴⁴ Wyrozumski, 1987, s.157.

i szkół (np. ulica Królowej Jadwigi w Sulejowie – Podklasztorzu i Szkoła Podstawowa nr 2 im. Królowej Jadwigi w Sulejowie) oraz przez postawienie jej pomnika w Radomsku, gdzie 25 listopada 1382 roku, tj. w dwa i pół miesiąca po śmierci króla Węgier, Chorwacji i Polski Ludwika Węgierskiego, na zjeździe rycerstwa postanowiono, że jedna z córek zmarłego króla zostanie koronowana na króla Polski. Po akceptacji potwierdzonej przez stronę węgierską na zjeździe w Wiślicy 6 grudnia 1382 roku decyzję podtrzymano, również w Radomsku, 2 marca 1384 roku. Królowa węgierska i polska Elżbieta Bośniaczka, wnuczka Kazimierza III gniewkowskiego i wdowa po Ludwiku Węgierskim, wybrała swoją najmłodszą córkę Jadwigę wychowaną w węgierskiej Budzie i wyprawiła na dwór w Krakowie⁴⁵. Podobnie można by upamiętnić niektóre postacie z historii medycyny. Jak piszą Cwanek i Trybuchowicz (2018), opisujący pomniki i tablice upamiętniające prekursorów leczenia uzdrowiskowego w Iwoniczu-Zdroju: „zadaniem trwałych pamiątek jest przypomnienie o postaciach do których nawiązują, oddawanie im szacunku i przekazanie o nich wiedzy następnym pokoleniom”⁴⁶. Inną formą działania są spotkania edukacyjne. Taki charakter miały lekcje szkolne na temat metodologii badań naukowych przeprowadzone w ramach działalności Sekcji Nauk o Człowieku Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika w Szczecinie, Stargardzie, Kaliszu, Gorzkowicach, Bełchatowie, Olkuszu, Skale i Puławach. W toku tego cyklu spotkań wspomniano o Leonie Konradzie Glińskim oraz Władysławie Biegańskim, a w Gorzkowicach i Skale przeprowadzono odrębne lekcje na temat pracy naukowej pochodzącego z Gorzkowic Leona Konrada Glińskiego oraz jej znaczenia dla dalszego rozwoju anatomii patologicznej i endokrynologii. Na szkolnym zieleńcu w Gorzkowicach posadzono wówczas pamiątkową brzozę Leona Konrada Glińskiego i lipę Mikołaja Kopernika⁴⁷. Treści tego rodzaju można przekazywać wieloma kanałami komunikacji, jak to się czyni w przypadku wielokrotnego wspomnienia o tym, że rejon Nadpilicza Środkowego był plenerem sporej liczby filmów, m.in.: „Wierna rzeka”, „Urwisy z Doliny Młynów”, „Klementynka i Klemens – gęsi z Doliny Młynów”, „Kamień na kamieniu”, „300 mil do nieba”, „Ucieczka z miejsc ukochanych”, „Południe–Północ”, „Ewa chce spać”, „Rzeczpospolita babska”, „Święta wojna”, „Echo”, „Biesy”, „Komediantka”, „Życie raz jeszcze”, „Akademia pana Kleksa”, „Vabank”, „Potem nastąpi cisza”, „Jakub kłamca”, „1920 Bitwa warszawska”, „W ciemności” oraz seriali „Janka” i „Przygrywka” (Bąkowa Góra, Polichno, Dębowa Góra, Dąbrowa nad Czarną, Sulejów – Podklasztorze, Piotrków Trybunalski, Wolbórz, Bogusławice, Tomaszów Mazowiecki, Tresta, Twarda, Paradyż).

Do wyżej wymienionych atrakcji dla turystyki poznawczej trzeba dodać prowadzące działalność edukacyjną Nadpiliczne Parki Krajobrazowe, ale chroniona przez nie przyroda zapewnia również dogodne warunki do wypoczynku i uprawiania sportu. Najbardziej

---

⁴⁵ Grodecki i in., 1995, s. 204–215.

⁴⁶ Cwanek, Trybuchowicz, 2018, t. 8, s. 147–154.

⁴⁷ Kronika Sekcji Nauk o Człowieku Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, (netografia).

znane miejsca rekreacji są rozmieszczone głównie wokół Zalewu Sulejowskiego. Zaliczyć do nich można także terasy doliny rzecznej Pilicy (nieraz zwane niekonsekwentnie tarasami) w Sulejowskim Parku Krajobrazowym, porośnięte zróżnicowanymi w zależności od rodzaju i wilgotności gleby lasami i zbiorowiskami roślin zielnych⁴⁸. Podobnie Przedborski Park Krajobrazowy, teren o wysokich walorach przyrodniczych z kilkoma szlakami, wśród których jest szlak Królewskich Łowów Kazimierza Wielkiego nawiązujący do wyżej opisanej historii. W miejscowościach Góry Mokre i Przedbórz odbywa się Światowy Festiwal Poezji Marii Konopnickiej, a w Starej Wsi działa Centrum Japońskich Sportów i Sztuk Walki „Dojo – Stara Wieś” zaprojektowane zgodnie z kanonem tradycyjnej architektury japońskiej⁴⁹. Uwagę osób zwiedzających okolice Przedborza, Sulejowa i Tomaszowa Mazowieckiego przykuwają: ośrodek hodowli żubrów Kampinoskiego Parku Narodowego im. Prezydenta Ignacego Mościckiego w Smardzewicach, molo w Smardzewicach, Park MIKROKOSMOS w Ujeździe, Łódzki Szlak Konny im. majora Henryka „Hubala” Dobrzańskiego („Turystyka w siodle – infrastruktura innowacyjnego i unikatowego produktu turystycznego”) – szlak mały i szlak duży, pieszy Szlak Rekreacyjny Rzeki Pilicy, szlak kajakowy na Pilicy oraz wydarzenia kulturalne, jak: Hubertus Spalski, Jarmarki Spalskie i jarmark w dniu uroczystości Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, 15 sierpnia, na rynku w Skotnikach, a także polska kuchnia z akcentami kuchni żydowskiej, zwłaszcza kuglem przyrządzanym głównie w rejonie Czermna i Przedborza⁵⁰.

Wielość zagadnień związanych z wyżej wymienionymi osobami, które zapisały się w historii powszechnej oraz w historii nauki i ochrony zdrowia sprawia, że prezentowanie informacji o nich osobom przyjezdnym może wydatnie poszerzyć ofertę turystyczną gmin Nadpilicza Środkowego wchodzących w skład powiatów radomszczańskie, piotrkowskiego i tomaszowskiego, oraz ich okolic znajdujących się w powiecie opoczyńskim i w województwach śląskim, świętokrzyskim i mazowieckim. Rozwojowi turystyki jako gałęzi gospodarki w tej części Polski sprzyjają nie tylko lokalne walory krajoznawcze, ale także bliskość innych ważnych obszarów chronionej przyrody (Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, Góry Świętokrzyskie) i dużych skupisk ludzkich; do Środkowego Nadpilicza w czasie od około jednej do dwóch godzin można dotrzeć samochodem, autokarem lub pociągiem z Łodzi, Warszawy, Radomia, Kielc, Krakowa, Częstochowy, Katowic, Opola lub Kalisza. Najbliższe stacje kolejowe w okolicy – Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Włoszczowa, Radomsko, Kamieńsk, Gorzkowice, Rozprza, Piotrków Trybunalski i Moszczenica – umożliwiają podróż bezpośrednio z Warszawy, Łodzi, Częstochowy, Katowic, Krakowa lub Kielc.

---

⁴⁸ Leśniewska i in., 2007, s. 139–146; Skoczylas, 2006, t. 10, Dodatek ekologiczny dla szkół nr 145, s. 1–2

⁴⁹ Strzyż, 2009, s. 91–100; Wnuk, 2009, s. 101–122.

⁵⁰ I Dzień Kugla z Czermna w Fałkowie, (netografia); W krainie kugla – Turystyczna encyklopedia regionu, (netografia).

Większość informacji z oferty turystycznej Nadpilicza Środkowego jest podawana w języku polskim. Do zagranicznych odbiorców kieruje się mniej publikacji, np. film „Wolbórz”, lecz uniwersalne treści z historii medycyny mogą być przedstawiane także w językach obcych⁵¹. Spośród kategorii wyróżnianych przez Kędzioreę, opisane walory są wystarczające, by ruch turystyczny pełnił na tym terenie funkcje wypoczynkową, zdrowotną, wychowawczą, edukacyjną, etniczną, ekonomiczną, polityczną i miastotwórczą⁵². Podążając za tezą Pawleni, iż podstawą sukcesu na współczesnym rynku turystycznym może być tylko wysokiej jakości unikatowy produkt, korzystnym może okazać się uwzględnienie cech wyróżniających Nadpilicze w skali kraju (np. dziejów Piotrkowa Trybunalskiego, biogramów braci Biernackich z Opoczna, atrakcji turystycznych południowej części powiatu tomaszowskiego, Małeńca i okolic) oraz dobrze zachowanych tradycji lokalnych. Daje się przy tym zauważyć charakter niszowy oferty turystycznej pogranicza historycznych regionów Małopolski, Wielkopolski i Mazowsza, stąd warto zwrócić uwagę na celny komentarz do teorii turystyki, którego autorem jest András–István, wyróżniający kategorię turystyki niszowej i w następujący sposób odnoszący ją do potrzeb ożywienia gospodarki w Rumunii:

Biorąc pod uwagę, że rynek masowej turystyki wiejskiej jest już zajęty przez kraje z tradycją, które zainwestowały kilkadziesiąt lat, aby osiągnąć obecną sytuację, niektóre kraje (...) o słabej infrastrukturze drogowej, ale o niezwykłych elementach sprzyjających (zróżnicowany obszar wiejski, z możliwościami dla „poszukiwaczy przygód”) mogą również skupić się na formach turystyki niszowej.

Niszowe gałęzie turystyki mogą analogicznie przyczynić się do jej rozwoju w polskich prowincjach⁵³. Niektóre małe miejscowości posiadają miejsca pamięci o słynnych osobach, np. w urzędzie słowackiej gminy Turčianske Jaseno wydzielono dwa pomieszczenia na izbę pamięci o Janie Jesseniusie (1566–1621), jednak dla większości gmin o niewielkiej liczbie mieszkańców przygotowanie specjalnych miejsc, gdzie eksponowane są treści historyczne na temat tylko jednej lub kilku postaci, może być zbyt kosztowne. Warto uwzględnić tę problematykę w planach dotyczących nazywania miejsc (jak np. ulica Edmunda Biernackiego w Opocznie i park im. Jana Serafina Rodego w Tomaszowie Mazowieckim), instytucji lub stowarzyszeń. Takie działania nie wymagają dużego nakładu finansowego i są powszechnie prowadzone, np. nazwiskami słynnych medyków nazwano ulice w Krakowie, Warszawie, Częstochowie, Legnicy, Greifswaldzie i Kopenhadze. Ważne, by nie ograniczać się do przedstawiania upamiętnianej postaci, lecz przekazywać informacje o tym czym dana osoba zasłużyła sobie na pamięć potomnych. W celu przedstawienia postaci i dziejów medycyny Piotrkowa Trybunalskiego, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna,

---

⁵¹ Wolbórz – wersja angielska, (netografia).

⁵² Kędzióra, 2004, s. 16–22.

⁵³ András–István B. (b.d.), s. 98; Pawlenia, 2010, s. 133–139.

Przedborza i Gorzkowic w sposób dostępny dla szerokiego grona osób odwiedzających te miejscowości można korzystać z szeregu środków od ulotek i tablic informacyjnych po szczegółowe opracowania i szlaki tematyczne oraz sadzenie drzew pamiątkowych (np. ww. brzoza Leona Konrada Glińskiego w Gorzkowicach). Warto także włączać te treści do programów wydarzeń kulturalnych oraz organizować szkolne spotkania edukacyjne. Tego rodzaju działania to pomocnicze środki zmierzające do uatrakcyjnienia turystycznego poszczególnych miejscowości. W nieznaczny choć zauważalny sposób mogą pomóc w tworzeniu zróżnicowanej oferty turystycznej. Ożywienie ruchu turystycznego nie może jednak postępować wbrew woli mieszkańców. Zwłaszcza w małych gminach szczegóły takich planów powinny być uzgadniane przez władze i mieszkańców⁵⁴. Uwaga ta odnosi się szczególnie do takich działań jak zamieszczanie tablic informacyjnych na obiektach prywatnych, zwłaszcza na domach mieszkalnych, oraz informowania o miejscach pochówku i prezentowania ich w publikowanych pracach.

Nie tylko wspomnianie dawnych medyków, ale też pogłębienie badań nad historią medycyny w skali lokalnej może wpłynąć na ruch krajoznawczy, kiedy w oparciu o ich wyniki tworzy się wystawy lub szlaki tematyczne. Tak działania dotyczące spraw historii medycyny na tle ogólnych warunków ruchu krajoznawczego badanego terenu dają szansę na ich wzajemne pobudzenie.

Bibliografia

1. András-István B. (b.d.), Turismul și mediul înconjurător. Îndrumător de lucrări practice, Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai.
2. Bardach J. (red.) (1993), Dzieje Sejmu Polskiego, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
3. Biegański W. (2017), Życiorys Władysława Biegańskiego, w: W. Biegański, Myśli i aforyzmy o etyce lekarskiej, Częstochowa: Okręgowa Izba Lekarska w Częstochowie.
4. Biernacki E. (1905), Zarys patologii krwi, „Odczyty kliniczne, wydawane przez redakcję Gazety Lekarskiej”, serya XVII, zes. 3–8, nr 195–200.
5. Bolek A. Przewodnik turystyczny. Powiat białobrzeski, Białobrzegi 2010.
6. Cwanek J., Trybuchowicz A. (2018), Pomniki i tablice w Iwoniczu Zdroju upamiętniające zasłużonych lekarzy, prekursorów leczenia uzdrowiskowego, „Problemy Nauk Stosowanych”, t. 8.
7. Felchner A. (2007), Rozwój medycyny szkolnej w Piotrkowie Trybunalskim i powiecie piotrkowskim w II Rzeczypospolitej, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 70.
8. Gawęł W. (1993), Rys historyczny Polic, Police: Gazeta Policka.
9. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. (1995), Dzieje Polski średniowiecznej, t. 2: od 1333 do 1506, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.

---

⁵⁴ Kędziora, *ibid.*

10. Herman E. (1967), Badania L. K. Glińskiego nad rolą przedniego płata przysadki mózgowej. „Neuropatologia Polska” t. 5, nr 2.
11. Jabłońska A. (2006), Szpital Świętego Ducha i świętego Leonarda w Opocznie na przełomie średniowiecza i nowożytności, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 7.
12. Kędziora M. (2004), Funkcje i dysfunkcje współczesnej turystyki, w: Towarzystwo Naukowe Sandomierskie, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu, Świętokrzyska Izba Rolnicza w Kielcach (praca zbiorowa), Zrównoważony rozwój turystyki przyjazny środowisku, Sandomierz: Studium Generale Sandomiriense – Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu.
13. Kordek A. (1997), Początki podyplomowego kształcenia lekarzy na ziemiach polskich w okresie zaborów, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 62, z. 3.
14. Kromer M. (1984, pierw. 1577), Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego, Olsztyn: Pojezierze.
15. Królikowski L. (2019), Fundacja Jana Lipnickiego, „Zeszyty Sandomierskie. Biuletyn Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego”, nr 47.
16. Leśniewska D., Szczypek M., Szczypek S. (2007), Krajobraz doliny Pilicy w Sulejowskim Parku Krajobrazowym, w: U. Myga-Piątek, Doliny rzeczne. Przyroda – krajobraz – człowiek, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 7”, Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
17. Mamrot P., Głowacki D., Szafiński W. (2017), Kanon turystyczny gminy Aleksandrów, Aleksandrów: Urząd Gminy w Aleksandrowie.
18. Mazurkiewicz-Zapałowicz K., Skoczylas M. (2013), Trwałe ślady życia i aktywności profesorów Iwowskich cz. 2. Założyciele Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, „Szczecińskie Zeszyty Kresowe”.
19. Olszewski B. (2009), Wieczory nad Pilicą. Impresje historyczne, Łódź: Wydawnictwo Literatura.
20. Pawlenia M. (2010), Turystyczny produkt poszerzony i potencjalny jako czynnik budujący przewagę konkurencyjną, w: W. Staniewska-Zątek, A. Wołoszyn (red.), Turystyka i rekreacja w regionie, Gorzów Wielkopolski: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Gorzowie Wielkopolskim.
21. Skoczylas M. (2006), Murawy szcztolichowe Wzgórz Warszawskich i tarasów Pilicy w Skotnikach, „AURA. Ochrona środowiska”, t. 10, Dodatek ekologiczny dla szkół nr 145.
22. Strzyż M. (2009), Turystyka w parkach krajobrazowych regionu świętokrzyskiego, w: Z. Wnuk, M. Ziąja, Turystyka w parkach krajobrazowych, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
23. Szober S. (1921), Pogląd na świat w odbiciu faktów językowych i wartości wychowawcze nauki gramatyki, „Rocznik Pedagogiczny”.
24. Szujski J., (2005, pierw. 1880), Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
25. Szulcowie J. i E. (1989), Nencki Marcelli, w: Cmentarz ewangelicko-reformowany w Warszawie, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
26. Toczek-Werner S. (2005), Znaczenie terminów rekreacja i turystyka, w: S. Toczek-Werner (red.), Podstawy rekreacji i turystyki, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu.
27. Urbanik A., Leszczyński S. (2019), Radiologia polska w XIX i XX wieku, Wrocław: Wydawnictwo Indygo Zafir Media.
28. Wagner D. (1993), Marcell von Nencki als Bakteriologe. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 56, z. 1.

29. Wnuk Z. (2009), Turystyka w Przedborskim Parku Krajobrazowym, w: Z. Wnuk, M. Ziaja, Turystyka w parkach krajobrazowych, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
30. Wypych P. (2009), Walory turystyczno–historyczne kapliczek i krzyży przydrożnych Zespołu Nadpilicznych Parków Krajobrazowych, w: Z. Wnuk, M. Ziaja, Turystyka w parkach krajobrazowych, Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
31. Wyrozumski J. (1987), Historia Polski do roku 1505, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
32. Wyrzykowski J. (2005), Podstawowe formy turystyki, w: S. Toczek–Werner (red.), Podstawy rekreacji i turystyki, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu.

Netografia (prace naukowe oraz popularyzatorskie dostępne w Internecie)

1. Białkowski A., Wypych P. (2006), Pejzaż Wszystkich Świętych – rekonstrukcja krajobrazu kulturowego. I–etap – 2006, <<http://old.ldk.lodz.pl/Data/Sites/1/i-etap.pdf>>.
2. Łódzkie jakiego nie znacie – odc. 6 – Przedborski Park Krajobrazowy, <<https://www.youtube.com/watch?v=k5tMJ6pfaEU>>.
3. Muzeum Ludowe, <<http://www.umprzedborz.com.pl/kultura-turystyka/kultura/muzeum-ludowe>>.
4. Bunkier – schron kolejowy Jeleń, <<https://klubpodroznikow.com/relacje/podziemia/971-schron-kolejowy-jelen>>.
5. Dębiec J. (2013), Lekarz od krwi i filozofii. Żył tylko 45 lat, ale udało mu się jednak dokonać wielkich odkryć, <<https://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/lekarz-od-krwi-i-filozofii-zyl-tylko-45-lat-ale-udalo-mu-ar/c14-1736861>>.
6. Dębiec J. (2013), Obaj kochali Polskę i obaj za nią zginęli podczas II wojny światowej, <<https://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/obaj-kochali-polske-i-obaj-za-nia-zgineli-podczas-ii-wojny-ar/c1-1678095>>.
7. Dudek P. (2020), Jan Chrzanowski, <<http://radomsk.pl/jan-chrzanowski/>>.
8. Dudek P. (2020), Radomsko w czasie wielkich epidemii, <<http://radomsk.pl/radomsko-w-czasie-wielkich-epidemii/>>.
9. Historia, <<http://www.gmina-aleksandrow.pl/art,82,historia.html>>.
10. Internetowy Polski Słownik Biograficzny, <<http://www.ipsb.nina.gov.pl/Home>>.
11. Kapliczka świętej Rozalii w Żarnowie, <http://zarnow.eu/wp-content/uploads/2015/01/mapy/kapliczka_sw_rozalii.pdf>.
12. Kędziński A. (2014), Muzealny obiekt miesiąca – kwiecień 2014. Dyplom pochwalny ze Szkoły Aleksandryjskiej, <<https://www.muzeumtomaszow.pl/muzealny-obiekt-miesiaca/dyplom-pochwalny-ze-szkoly-aleksandryjskiej>>.
13. Kraina Wielkiego Łuku Warty cz. 2 – Turystyczna encyklopedia regionu, <https://www.youtube.com/watch?v=fBjWm6rd_pM>.
14. Kronika Sekcji Nauk o Człowieku Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, <<http://www.hbpl.ptpk.org/>>.
15. Natury dzieła wybrane – okolice Przedborza i Przedborskiego Parku Krajobrazowego, <<https://www.youtube.com/watch?v=Dse-yTtEejU>>.
16. I Dzień Kugła z Czerwna w Fałkowie, <<https://www.youtube.com/watch?v=tCYT3b-Aklo>>.
17. Mezoregiony Kondrackiego, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Mezoregiony_Kondrackiego.png>.

18. Polskie Lekarskie Towarzystwo Radiologiczne (b.d.), Początki Radiologii w Polsce – XIX wiek, <<http://www.polradiologia.org/informacje/poczatki-radiologii-w-polsce---wiek-xix,103.html>>.
19. Poradowska K. (2003), Tajemnica cześnika, <<https://piotrkowtrybunalski.naszemiasto.pl/tajemnica-czesnika/ar/c11-5675729>>.
20. Pożaryski M. (1929), Prof. Wiktor Biernacki. „Przegląd Elektrotechniczny”, t. 4, <<http://www.bg.pw.edu.pl/#biblioteka-cyfrowa-pw>>.
21. Rutowicz J. (2008), Społeczeństwo Przedborza w XIX i początkach XX wieku. Zarys problematyki. Zeszyty Radomszczańskie. Prace z dziejów Radomska i powiatu radomszczańskie-go, t. 2, <http://pthrad.ayz.pl/wp-content/uploads/2017/09/zeszyt_radomsz_tom2.pdf>.
22. Skoczylas M.M. (2019), Czytajmy dzieła polskich filozofów. Stefan (Patrycy) Przeczytański i Władysław Biegański, „Jutrzenka. Pismo Polaków w Republice Mołdawii”, t. 225, nr 1–2, <<http://www.jutrzenka.md/>>.
23. Szafiński W. (2018), Konferencja Ogólnopolska „Potencjał Turystyczny Środkowego Nadpilicza”, spływ i wycieczka krajoznawcza, <www.gmina-aleksandrow.pl>.
24. Przedborski Słownik Biograficzny, <<http://psbprzedborz.pl/>>.
25. Władysław Chrzanowski, <<http://www.jezewski.ostrowiec.pttk.pl/w-adys-aw-chrzanowski.html>>.
26. Skotniki nad Pilicą, <<http://www.jezewski.ostrowiec.pttk.pl/skotniki-nad-pilic-.html>>.
27. Sulimierski F., Chlebowski B., Krzywicki J., Walewski W. (1880–1902), Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego, <http://dir.icm.edu.pl/Sownik_geograficzny/>.
28. Śladem nadpilicznych legend – Turystyczna encyklopedia regionu, <https://www.youtube.com/watch?v=-v5_bIKyYww>.
29. W krainie kugła – Turystyczna encyklopedia regionu, <<https://www.youtube.com/watch?v=DEN9UNRmM5A>>.
30. Wolbórz – wersja angielska, <<https://www.youtube.com/watch?v=W5zcSqNqgRg>>.